

Університет: криза ідентичності

Михайло Мінаков

Опис проблеми

Воля пізнавати є незаперечним фактом людського життя, але суспільне її інститування відбулося доволі пізно, – принаймні, після виникнення держави. Школи й чесноти навчання з'являються там, де воля до влади вже сформувала державні структури. Тобто воля до знань вторгувала інтересам влади і проявлялася почасти як окрема їхня форма.

В різних культурах і в різні часи вона набувала інституційної форми по-різному. Скажімо, в Китаї школи не перетворювалися на складніші установи, зберігаючи важливість стосунків «Учитель – Учень». На європейському Заході освітні інститути розвивалися інакше: освіта не тільки ставала ресурсом державного апарату чи механізмом отримання соціального статусу, а й сама набувала розвитку як певний апарат зі своєю ієрархією. Воля до знання, котре за своєю природою – у чистій найвищій формі – не має жодного утилітарного інтересу, крім власне пізнання, інституювалася у вигляді організації зі складною соціальною ієрархією, яка вибудовувалася з претензією на походження з раціональної людської природи. Цей розвиток привів до появи університетів, що, маючи за ідеал «чисту науку», вільну зосередженість на пізнанні, водночас витворювали всередині себе складні академічні страти, встановлювали щоразу нові відносини з мінливими державою та суспільством. Західноєвропейська культура породила університет як компроміс між різними партіями, церквою, суспільством і вимогою раціональності, і це час від часу давалося взнаки.

Зміни культурного контексту змінювали й формування цілей та способи легітимації існування цієї інституції. У XIII столітті щойно постали європейські університети відіграли роль посередника у встановленні правил відносин між монархами, містами і церковними князями. У XVI–XVIII століттях вони мали ознаки захисників певних конфесій, у XIX–XX стали закладами для формування «національної свідомості». Водночас вони прагнули зберегти власну мету – непрагматичне пізнання, сполучаючи її з мінливими кон'юнктурними цілями.

За вісім століть досвід європейського університету поширився світом і докорінно змінив інтелектуальні практики культур, які засвоїли його ідею та структуру – центрально- і східноєвропейських, азійських, африканських, американських. Цього не сталося б, якби не було вкоріненості університету в раціональну природу людини, – властивість, яка єднає спільноту homo sapiens у те, що називають людством.

Теперішня «криза ідентичності університету» не є чимось унікальним: змінена культурна ситуація знову кидає виклик усталеним інституціям, вимагаючи від них перетворень – зокрема й пошуку нової освітньої системи. Можна назвати це настанням інформаційної епохи чи стану постмодерну, можна, якщо подобається, говорити про глобалізацію – процес якісно щільнішого

та систематичнішого поєднання раніше роз'єднаних культур у єдине поле значень і цінностей. Ці терміни так чи так описують один і той самий факт – факт перетворення культури на всіх, рівнях і зміни відносин між елементами досі більш-менш стало змінюваних знакових систем.

Одним з елементів, перегляду значення і цінності якого потребує ситуація, є університет. Західні інтелектуали завважили це у 70-х роках XX століття. Зокрема, Ліотар у «Стані постмодерну» каже, що розвиток науки і культури, власне, й спричинив той «стан», для якого характерне визнання не ефективності «метанаративного механізму легітимації» (способу надання ваги тому чи тому культурному феномену з огляду на цінність «великої мети»). Цьому феноменові й завдячує свою кризу університет, легітимований у XIX–XX століттях «традиційними» національними цінностями.

Наочніше криза університету як ідеї постала в наш час, що її зазвичай пов'язують із «викликами глобалізації». Про неї писало багато дослідників. Наведу головну тезу лише одного з них – Біла Ридингса. Його книжка «Університет у руїні» збурила академічний світ у другій половині 90-х років, і навіть у майже герметично ізольованій академічній спільноті України її взяли до відома. На Ридингсову думку, університет уже пережив своє призначення, як його розуміли в епоху націоналізму. Активний процес комерціалізації зробив найпріоритетнішою вимогою до цього закладу його прибутковість, а така зміна орієнтирів змушує університет переглянути свою ідею, цілі та призначення.

На українських теренах визначним явищем стало видання «Ідея університету» (Львів, 2002) – антологія праць про університет чільних мислителів XIX–XX століть. В анатичне, просякнуте зневірою і цинізмом українське академічне життя вона внесла досі не артикульовану, принаймні «на офіційному рівні», думку про необхідність відповісти на зміни в культурі. Збурити українське наукове середовище поставалася й упорядниця антології Марія Зубрицька: будуючи у вступній статті місток від класичних проблем до питань українського сьогодення, авторка погоджується, що гумбольдтіанський університет сьогодняшнім потребам

уже не відповідає, але водночас доводить потребу зберегти університет як інституцію, призначену передавати національно-культурну спадщину, й ба-

Антуан Робер, Ніколя Лесюр (за Рафаелем). Атенська школа. Фрагмент аркуша з уявжу «Кабінет Кроза» (1730-ті роки)

жаність в Україні «дійсно національних» університетів.

Далі я спробую показати, що немає підстав очікувати перетворення наших університетів на «національні» інституції, покликані відтворювати етнокультурні коди і зберігати «етнічні цінності». Мало того, орієнтація на «національне відродження» освітніх реформ, що мали б нарешті розпочатися у відповідь на розуміння кризового стану університетської освіти та науки, призведуть до ще більшої кризи. Я намагатимусь довести, що пов'язування національної ідеї з ідеєю університету як уявленням про його завдання, висловленим у термінах національних ідей (це попередження містяться і в Ридингса, і в Зубрицької), не є природним і було лише тимчасовим явищем. Разом з тим я маю намір продемонструвати належність українського академічного процесу до процесу світових перетворень, зрозуміло, з поправкою на місцеві умови, та висловити деякі думки з приводу варіантів розвитку української ситуації.

Формулювання позиції

З огляду на етапи генези університету як загальносвітового культурного явища, про які йшлося вище, кожен учасник дискусії має ґрунтувати свою позицію щодо заявленої в назві статті проблематики на трьох рівнях. По-перше, необхідно чітко визначитися стосовно тлумачення ідеї університету як такої, тобто у зв'язку з означенням регулятивного поняття, котре примушує академічну установу, попри кон-

кретно-історичні умови, щоразу звертатися до певного ідеалу – мислити себе як колективний прояв непрагматичної цікавості людини до пізнання. По-друге, аргументація має відбуватися у Ліотарових термінах наукової прагматики університету, тобто з акцентами на моментах конкретного впровадження інститутів пізнання у структури власне академічного світу. І, нарешті, соціальна прагматика університету, або вписуваність цього феномена в суспільні, політичні, економічні та інші відносини, з яких складається плетиво культури.

А. Ідеальна структура університету

Витоки ідеї європейського університету маємо шукати в античності, хоч академія та лікеї і не були власне університетами. Однак саме в цьому середовищі було сформовано ідеальний фундамент того, що в пізньому Середньовіччі дістало назву universitas. У першій книзі «Метафізики» засновник лікею Аристотель наголошує, що «всі люди від природи прагнуть знання ... незалежно від того, є від них користь, чи ні, їх цінують заради них самих». Попри те, що Габермас називає такий підхід застарілим, ця настанова в аналізі ідеї університету є природною бодай тому, що ним народжена і ним свідомо захищена впродовж століть. На основі такого розуміння знання виставляв класичний університет. У процесі його еволюції саме уявлення про зосередженість на знанні, байдужому до вигод, утримувало інституційну ідентичність університету. Думка про те, що інституція живе, доки вона втілює собою свої ідеї, попри всі закиди у надмірному ідеалізмі, правомірна бодай уже в тому, що мета тої чи тої інституції визначає значення цієї інституції, її активність і здатність до самовідтворення. Ціленевідповідність розвитку інституції призводить до її кризи, коли або змінюється мета, або реформується сама інституція, щоб мати змогу рухатися до своєї мети в нових культурних умовах. Раціональна мета університету, означення якої викристалізовувалося впродовж майже тисячоліття розвитку університетської науки, дає змогу не лише виживати в найскрутніших умовах, а й сприяє розповсюдженню університету як інституції.

Як уже зазначалося, ідея і мета університету – раціональне пізнання. Однак, оскільки інтерес до знання, не орієнтований на його користь, має внутрішню інтенцію до відлення, «еманація» університетської ідеї відбувалася у вигляді певного застосування сили розуму (насилля, «терору») щодо змістів, яких прагне пізнання. Влада природа пізнання проявилася вже в моменті впорядкування предметного світу, організації його у вигляді трьох сфер: божественної, суспільної та особистісно-життєвої. «Будь-яке пізнання прагне порядку, встановлюючи розрізнення, і встановлює розрізнення, прагнучи порядку» (Фуко, «Слова і речі»). Цей розподіл сфер в європейській культурі відобразився в науковій прагматичній університету, в його поділі на факультети.

Проте поділ на факультети обмежував владу природу пізнання предметними сферами, що могло призвести

до швидкого виснаження життєвого пориву ідеї університету. Гарантом перспективи пізнання став «нижній» – четвертий факультет, що наприкінці епохи класичного університету дістав назву філософського (так його називають у XVII столітті і Кант, і Сведенборг, і Ньютон). Цей «нижній» факультет був місцем розвою гуманітарних дисциплін, які не відповідали нормам теологічного факультету. Його мета – проблематизація предметів і методів «вишніх» факультетів – виглядає «службовою» лише зовні. Філософський факультет давав можливість тримати університет у постійному розвитку завдяки напруженню між завданнями факультетів і дисциплін, з одного боку, та ідеалом некорисливості, надлишковості та постійної активності прагнення знати. Таке змістовне напруження відбивається і в самому терміні, що закріпився за цією вітленою ідеєю. *Universitas* означає пізнання конкретного предмета з огляду на цілісність наукового досвіду. Така цілісність забезпечується міждисциплінарною активністю філософського факультету в межах інших факультетів. Розвиток університету в різні часи і в різних культурних умовах зберігає напруження між своєю негативно визначеною ідеєю і можливістю реально використати результати своєї життєдіяльності.

Окрім поділу на факультети, університетська структура знала поділу за певними функціями: освіта на рівні технік застосування знання (професійні чесноти); освіта як виховання особистості (інтелектуальні чесноти); освіта як шлях інтелектуала до життя у спільноті моральних істот (чесноти моральної особистості); освіта як намагання зрозуміти всесвіт у його чуттєвих і надчуттєвих вимірах (чесноти енік-лопедичності та універсальності). Формування цих чеснот як певних завдань університету відбувалося кожної епохи по-різному, проте завжди зберігалася зосередженість на первинних принципах, які, за Карлом Ясперсом, мають такий вигляд: «перше – дослідження, навчання й здобування певних професій, друге – освіта й виховання, третє – базоване на спілкуванні духовне життя, четверте – космос наук». Усі ці завдання поєднані самою ідеєю університету, котрий являє собою «водночас дослідницький і навчальний заклад, царство освіти, життя, що базується на спілкуванні, космос наук» («Ідея університету»). Функції університету – це конкретизація його ідеї і мети в певних завданнях, що скеровують діяльність інституції у визначених напрямках.

Б. Наукова прагматика

1

Наукова прагматика, за Ліотаром, описує позицію чи процес на рівні «встановлення інституцій». На цьому рівні необхідно, щоб учасники дискусії про призначення і стан університету вже визначилися кожен зі своєю позицією. Зведення цих позицій-упереджень може породжувати «метапрескрипції», тобто приписи, що вимагають від дискусійників сприймати їх як основні. Саме за такої умови можливі поява нових ідей, поглядів, і в ідеалі консенсус – не як ознака закінчення дискусії, а момент

переходу до іншої дискусії. Отож, перш ніж означити свою позицію щодо розуміння конкретного впровадження інститутів пізнання у структуру академічного світу, зупинімося на її відмінностях від позиції Ридінгса і Зубрицької.

Узагальнюючи всі позиції, їх можна звести до двох типів упереджень. Перше – університет є проявом розвитку культури. Оскільки термін *культура* в цьому розумінні споріднено з поняттями етносу і нації, то університет як елемент культури від початку є частиною самосвідомості етносу/нації, а отже, відхід від національних завдань є проявом і, можливо, причиною кризи. Я поділяю друге упередження, яке сформулював би так: університет є універсальним проявом інтересу розуму до пізнання заради пізнання. В цій позиції університет споріднено з поняттями розум/свідомість/дух, котрі є джерелом культури в усіх її окремих формах. Метапрескрипцією для цих протилежних позицій є припис, що виводить ідею університету зі свідомості. Відмінність виникає в моменті тлумачення свідомості: якою вона є – раціонально універсальною чи конкретно явленою в певній «національній культурі»? Ця відмінність виявляється в науковій і соціальній прагматиках університету. Отож упровадження інститутів пізнання у структуру академічного світу буде описуватися нарізно. На думку тих, хто поділяє «раціональне» упередження, поділ на факультети і структуризація університетів (на диво схожа в різних культурах, де університет став її невіддільною частиною) апелюють до засад раціональності і природи знання.

2

Вище вже йшлося про факультетну горизонталь університету. Сам термін *facultas* – «1) можливість, привід; 2) можливість використання; 3) дозвіл; 4) здібність, уміння, дар; 5) запас, багатство; 6) спроможність, здатність, факультет» (Литвинов, «Латинсько-український словник») – символізує прояви раціональності, а саме здатність і спроможність пізнавати, свободу знати, неконкретизовану можливість використовувати знання. Ці прояви в класичну епоху стали основою виділення трьох «вишніх» факультетів – богословського, юридичного та медичного – і «нижнього» факультету вільних мистецтв, або філософського. У вишніх факультетах маніфестовано три раціональні інтереси людини – знати, що є добро (Бог), знати, де лежать межі особистої свободи у суспільстві (право), та інтерес до вічного життя (медицина). Філософський факультет класичного університету забезпечував перегляд підстав мислення в межах «найвищих» факультетів і зосереджував у собі всеохопність (універсальність) університетської освіти/науки.

У межах факультетів відбувається структуризація університету як інституції. Саме факультети здійснюють ініціацію нових членів – докторів, що мало символізувати народження інтелектуала. Факультети нагадували середньовічні цехи, а університет був своєрідним майстровим станом. Звичайно ж, університет як єдиний інститут існував у межах поєднання потреб фа-

культетів і власної загальної мети. Таке поєднання таїло в собі постійну загрозу перетворити університетську мету на самоціль. Однак факультети, зосереджені на своїх локальних сферах, утримували свою інституцію від ізоляції від зовнішнього світу. Класичний університет існував у напруженні між метою виховати інтелектуала, свідомого універсальних обривів науки, і навчанням фахівця як виразника факультетських ідеалів.

Однак уже в епоху Просвітництва «проект модерну» почав диктувати зміни університетських засад. Цей імператив, хоча й у відмінний від просвітницьких очікувань спосіб, утілювався в зміні відносин загальної університетської мети та окремих цілей факультетів. Зміни проявилися, насамперед, у розпаді факультету вільних мистецтв. У модерному університеті зв'язок з державно-національною ідеологією коштував філософському факультетові власної ідентичності. Відокремлювалися математичний, фізичний, історичний, філологічний, економічний та інші факультети, залишаючи філософії дедалі менше можливостей для об'єднаної мислення. Гуманітарні дисципліни в епоху націоналізму набули розвитку саме через інтерес до зв'язку культури і свідомості. Разом з тим цей інтерес належав не до власне чистих раціональних інтересів людини, а до політичної сфери, до історичного поступу суспільства. Отож зовнішній інтерес визначив реформу університету і появу нових факультетів, що досліджували зв'язок свідомості і культурної дійсності. Виокремлювалися у факультети й ті дисципліни, що цій меті не відповідали.

Вплив на університет національної ідеї спричинив так звану гумбольдтіянську реформу. Попри те, що вона відбувалася в Пруссії, цілі і способи цієї реформи поширилися в XIX столітті по всьому, де виникали університети. Зовнішній, соціальний вимір реформи буде розглянуто трохи згодом, а зараз зупинимося на важливому моменті переорієнтації «нових» факультетів. Класичний університет спирався на докторальну освіту. В гумбольдтіянську епоху факультети зосереджуються на дослідницькій практиці, на проблематизації предметів і методів нових дисциплін. Гадамер назвав це переорієнтацією на дослідження в межах «ще не зовсім знайденої» науки («Ідея університету – вчора, сьогодні, завтра»). Тобто змінилися пріоритети університету. Дослідження і пов'язані з ним фахові інтереси стають дедалі важливішими. Освіта й виховання відсуваються на маргінесі, відтак у XX столітті гуртожиток (бурса) і помешкання студентів стають найменш контрольованими територіями, хоч до цього, ще на початку XIX століття, господаря, в якій студенти винаймали житло, мало дбати і про їхнє виховання. Ще менше уваги приділяється «базованому на спілкуванні духовному життю»; що підмінюється фаховими конференціями і симпозиумами. «Космос наук» взагалі залишається на узбіччі уваги навіть на філософському факультеті.

Така переорієнтація завдань університету разом із примноженням факультетів пояснюється зміною способу легітимізації університетської інституції. Наука потребувала чимдалі більших

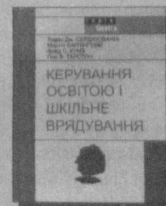
Марк Е. Генсон Керування освітою та організаційна поведінка

Львів: Літопис, 2002

Автор цієї праці, яку переклала з англійської Христина Провіч і випустило в світ львівське видавництво «Літопис», намагається пов'язати, як він каже, «уявні побудови замків зі слонової кістки» та «ліній реальних військових дій»: практика без теорії, стверджує він, стане простим переліком проблем без розуміння реальної проблеми в конкретний момент, теорія без практики – все одно, що товкти воду в ступі.

Марк Генсон ставить перед собою кілька завдань. Передусім, описати й висловити критику понять, аналітичних методів і організаційної теорії державного та приватного адміністрування секторів й адміністративного сектора в системі освіти. Оскільки книжку написано в руслі моделей, що їх пропонують суспільні науки та бігевіористика, тут не подано чітких рецептів для розв'язання складних ситуацій. Найважливіше, розвивати аналітичне мислення.

Сфера освітнього адміністрування може формуватися в межах трьох цілісних концептуальних моделей – класичної ієрархічної моделі, моделі соціальної системи й моделі відкритої системи, – що визначають роботу організації. Аналіз найважливіших процесів (комунікації, провідництва, мотивації, конфлікту та проведення змін в організації) робиться з огляду на те, як вони впливають на систему освіти. В кінці описано міжнародний контекст освітнього керування – економічних, політичних, демографічних та соціальних умов, що впливають на навчання, а також стан освіти в країнах третього світу.

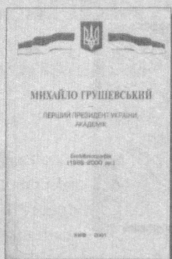
Томас Дж. Сердюкованні, Мартін Барлінгейм, Фред С. Кумз, Пол В. Тарстон

Керування освітою і шкільне врядування

Львів: Літопис, 2002

Автори книжки, яку переклала з англійської Олена Щур, порушують важливі проблеми керування освітою, зокрема шкільного врядування, зв'язків школи з громадськістю, творення освітньої політики на місцевому рівні. Читач дізнається про історію становлення професії освітнього керівника, його ролі та завдання, про проблеми адміністративної практики в освітній сфері. В книжці подано загальний огляд проблематики з цієї галузі та вступ до спеціалізованих курсів із керування освітою, підготуванням до конкретних ситуацій, із якими стикаються у професійному освітньому житті.

79000, Львів, вул. Костюшка, 2
Тел./факс (0322) 72-15-71,
e-mail: kms@litopys.lviv.ua
http://www.litopys.lviv.ua

Михайло Грушевський
Перший президент України, академік
Біобібліографія (1885-2000 рр.)
Київ, 2001

Видання, що його підготував київський бібліограф Борис Грановський, є найповнішим на сьогодні бібліографічним довідником, присвяченим Михайлові Грушевському. Його основу складають два розділи: друкованих праць Грушевського (хронологічний) та літератури про нього (абетковий). У самостійні розділи викремлено покажчик рецензій на праці Грушевського, бібліографію його бібліографів, перелік присвячених йому наукових форумів, а також розмаїті допоміжні покажчики (алфавітно-тематичний, предметно-тематичний, іменний та географічний), а також доволі докладна хронологічна канва життя та діяльності Грушевського. Попри спірність деяких фахових підходів укладача і наявність неточностей і лапун, неunikнених у такій масштабній роботі, довідник є однією з найзначніших праць у жанрі персональної бібліографії, випущених в Україні за останнє десятиріччя.

Борис Грановський
Джерела альтернативного українознавства (Європа 1940-1945 р.)
Бібліографічний довідник
Київ, 2002

Ця книжка, якої, без перебільшення, потребують зонайширші кола дослідників-гуманітарників, – одна з найприкметніших бібліографічних праць, що з'явилися в Україні за останні кілька років. У ній вибірково розписано зміст майже 500 українських часописів періоду Другої світової війни з фондів Національної бібліотеки України ім. Вернадського та Науково-дослідкової бібліотеки Центральних державних архівів України. До початку 1990-х років ці видання здебільшого перебували у спецховищах і були практично недоступні фахівцям. Предметом розпису є ті публікації, що містять наукову інформацію і мають стосунок до українознавства; поза його межами лишилися, зокрема, літературні твори (крім спогадів), публіцистика та хроніка, а також матеріали, не пов'язані з українською проблематикою. Тематика поданих у покажчику публікацій охоплює всі природничі та соціальні науки. Географія залучених періодичних видань, крім України – Австрія, Білорусь, Німеччина, Польща, Росія, Словаччина, Франція, Чехія. Вадою видання, якої можна було уникнути, є авторова тенденція до модернізації правопису бібліографованих джерел. Слід лише пошкодувати, що книжка навряд чи задовольнить дослідницький попит через малий наклад – 100 примірників.

коштів. Проблема фінансування по-стала перед факультетами гостріше, ніж у попередні віки. Переорієнтація на дослід і дослідження вимагала нових капіталовкладень, яких годі було очікувати від добродійних пожертв. Тільки держава могла надати необхідні кошти для розвитку університетської науки, але водночас саме державу найбільше непокоїли університетські свободи. Кант чимало сторінок у «Супереччі факультетів» адресував саме можновладцям, запевняючи їх, що інтелектуальна свобода не загрожує урядовим повноваженням. Університет, як територія зі своєю автономією, виглядав атаківизмом уже в часи абсолютизму. Пізніше, коли нестача грошей почала перетворюватися на першопричину неможливості підтримувати статус наукового центру, університет і уряд пішли на компроміс: уряд надає кошти на дослідження, а університет поступається на користь держави правом контролю за цими дослідженнями. Мало того, тепер дослідження безпосередньо мали пов'язуватися з потребами економічних перетворень, що дістали назву технічної революції. Гуманітарні та соціальні факультети також перейшли на обслуговування держави, перетворившись на інституцію, що могла продукувати національні ідеології та виховувати її носіїв. Процес трансформації класичного університету у модерний відбувався водночас із його націоналізацією, перетворенням на центр «етнокультурного» духовного життя.

Вже у XIX столітті університет в Європі та культурно залежних країнах стає місцем творення та поширення національних ідеологій. Частиною освітньої та виховної функції університет поступився на користь шкільної системи, що доносила до мас у доступному для споживання вигляді продукти такого ідеологічного виробництва.

3

Перш ніж сформулювати свою позицію на рівні соціальної прагматики, окреслю внутрішні зміни, що їх зазнавали університети в XX столітті. Саме ці зміни і примушують нас говорити про кризу ідентичності університету на початку XXI століття.

Вже в першій половині XX століття стало очевидно, що університет має відповісти на розвиток технологій, які дедалі більше впливали на способи комунікації, а отже, й на культуру, особливо в тій частині, що стосується швидкості якісних змін та способу відокремлення від інших культур. Розвиток технологій відбувався за прямої участі університетських дослідних центрів. Корисність тої чи тої науки стала основним критерієм зацікавлення в ній університету, а відкриття – обов'язковою вимогою для дослідників. Фактично модерний університет дедалі більше відірвався від власного підґрунтя – незацікавленості пізнання у можливостях його застосування. Цей вимір незацікавленості залишився

тільки як виправдання тим винаходам, що крили в собі безпосередню загрозу існуванню людства. Такий подвійний стандарт приніс елемент цинізму у природничі й точні науки, що самоутверджувалися в своїй незалежності від моральних постулатів гуманітарних дис-

Рене Магріт. Ідея (1966)

циплін. Цинізм у науці призвів до того, що технологічна логіка стала панівною на більшості факультетів, а іноді (як от у нацистській Німеччині чи комуністичних тоталітарних системах) – визначальною для всіх університетів загалом. Університет перетворився на освітньо-виховний центр, котрий продукував не стільки моральних інтелектуалів (ідеал класичного університету), скільки патріотичних інтелігентів, котрі могли б використати отримані знання на «користь» нації/держави. Логіка модерного університету призвела до того, що сама етнічна культура стала ототожнюватися з технологією етнічного відтворення.

Логіка технології, раз опанувавши певні шари культури, вже вишикла за межі відповіді на потреби – державні, суспільні тощо. Мануель Кастельс показав, що розвиток технологій у XX столітті відрізнявся від тих потреб, що їх мали суспільства, і став нав'язувати свої потреби як суспільні («Інформаційна епоха»). Постає питання модерного суспільства як «індустріального» проявило загрозу втрати культурною своєї підставовості. Оскільки цей процес багато в чому відбувався саме в університетах (а в XIX столітті з'являється безліч технічних інститутів), його необхідно розглянути саме у світлі наукової прагматики. Філософський факультет, попри втрату своєї ролі університетського об'єднувача (цю роль, як було показано, відігравали відтепер зовнішні чинники), залишався на сторожі університетських інтересів. У 20–30-х роках, перед Другою світовою війною, з'являється низка праць, просякнутих занепокоєнням з приводу віддаленості технологічного розвитку від потреб традиційних культур. Карл Ясперс закликав відповісти на ці потреби шляхом створення «технічного факультету» як частини університету, що

дасть змогу «гуманізувати» світ техніки («Ідея університету»). Однак ці плани не здійснилися. Навпаки, технічна логіка набувала дедалі більшого поширення. Культурні зрушення сьогодення є проявом гібридизації етнокультурних і технологічної логік.

Оскільки нам ідеться про науково-освітні проблеми, розглянемо вплив такої гібридизації на університет. Передусім зазначимо, що технічна логіка чітко розмежує функції університету як дослідного центру й освітнього інституту. Виховна функція – через її невизначеність – залишилася об'єктом уваги технологічного розвитку.

Дослідження в природничих і точних науках, а також у суспільно-гуманітарних дисциплінах дістали потужну підтримку у вигляді інформаційно-комунікативних технологій, що позитивно позначилося на швидкості та якості обчислення даних, на оперативності обміну інформацією між різними дослідними центрами. За цих умов необхідність спільної мови для науковців стає дедалі вагомішою, а перешкоди етнокультурної орієнтації університету помітнішими. Власне, засади модерного університету гальмують дослідження і спілкування з іншими науковими центрами. Адже чим більше досліджень, тим менше використовуються національні мови або більше фінансових, людських та часових ресурсів витрачається на підтримку двомовності.

Технічна і професійна логіки сприяють не тільки зміни культурної орієнтації університету, змінюються традиційна зосередженість наукової практики на взаєминах учитель – учень, традиційні рамки початку і завершення навчання, освітні орієнтири. Оскільки платоспроможність учнів на Заході стає дедалі вищою, то і їхня роль як замовників освітніх послуг починає переважати. Престиж учня стає більшим, ніж престиж учителя. Оскільки технології дозволяють надавати освітні послуги незалежно від місця і часу, то традиційні семестри стають умовними. Вже є чимало університетів, що працюють на «відкритих засадах»: університетські курси надаються за запитом студента. Перевірку й оцінювання знань надзвичайно формалізовано. Власне в концепції відкритого навчання метою є надання студентові вузької професійної компетенції, яка потрібна йому на ринку праці. Тенденція університетської освіти до «відкритості» є компромісом між університетом як дослідним центром, що потребує ресурсів для проведення професійно зорієнтованих досліджень, і університетом як освітнім центром, зорієнтованим на отримання якомога більших коштів за надання послуг студентам. Виховна і моральна функції університету перебувають на маргінесі.

Отже, технологічність і цілепрагматичність стають стратегіями університету в тих умовах, де він має шанс стати економічно незалежним від уряду. Однак така незалежність дає несподівані результати. Виявляється, емансипація

університету призводить до втрати ним власної цільовідповідності. Університетська корпорація вкотре вже, на догоду власному егоїзмові, залишає обіч своїх цілей поступ культурних перетворень.

Так чи так, але наукова прагматика університету, на мою думку, не свідчить про її вкоріненість у національну чи етнічну культуру. На цьому рівні університет постає, з одного боку, як інституція, зорієнтована на свій інтелектуальний ідеал, а з іншого – як інституція з характерним прагненням до віддання переваги власним прагматичним інтересам навіть у структурованні наукового та освітнього процесів. Технологія, яка чимдалі більше визначає розвиток культури, стає логікою університетської інституції і підмінює її автентичну телеологію. Академічний світ, як виявилось, зазнає змін водночас із культурою, але це свідчить скоріше про те, що і культура, і університет спираються на певну загальну основу, що робить їх рівними взаємозалежними феноменами.

В. Соціальна прагматика

Напруження між ідеєю та її інституційним утіленням, між ідеальною метою та інституційним інтересом університету стає наочнішим на рівні соціальної прагматики. Тут важливо вказати на характер зв'язків між університетом і суспільством і водночас на певну альтернативність академічного світу культурному.

Відносини класичного університету і суспільства мали характер постійного пошуку стабільності, рівноваги між державною владою, церквою, громадами та університаріями. Жак Ле Гоф у книжці «Інше Середньовіччя» дав чіткий аналіз таких відносин. Зупинюся лише на основних моментах, що стосуються нашої теми. Випродовж «класичної» епохи свого розвитку університет пережив піднесення, на хвилі якого найповніше виразив свою природу, і занепад, коли зовнішні чинники підкорили собі цілі й способі існування університету. Соціальну прагматику класичного університету, чий розквіт припадає на XII–XV століття, Ле Гоф виклав за такою схемою: 1) характеристика університету як корпорації; 2) функції університету як освітнього центру; 3) університет як інституція зі своїми економічними інтересами; 4) університет як соціальна група.

Університет як корпорація від початку намагався юридично оформити свій статус у суспільстві. Європейські університети у процесі їх перетворення з міських шкіл на власне університети почали активно використовувати прецедент юридичного оформлення статусу університету Болоньї. Фридрих Барбароса у 1158 році вперше надав привілеїв школі правників, дбаючи насамперед про свої цілі – розмежувати права церковної та світської влади. Наступний крок зробив король Філіп Август, котрий 1200 року надав привілеїв Паризькому університетові. Попри те, що університарії у своїй більшості належали до кліру (переважно до орденів домініканців та францисканців), право університетів надавати наукові ступені викликало опір церкви. Університетська корпорація не тільки надавала ступені вчenni, тим самим визначаючи їхній соціальний статус; вона відігравала

важливу роль у впорядкуванні системи професійної освіти, в чому була зацікавлена держава. Як членів окремої корпорації, університарії було звільнено від багатьох обов'язків перед державою, що їх мали всі інші громадяни. Очевидним є те, що університетська корпорація в цілому була приваблива для світської влади. Єдине, що могло викликати занепокоєння державців, це економічна незалежність магістрів і докторів, оскільки вони отримували платню за свою роботу і могли вважатися незалежним станом. Однак докторська платня була настільки мізерна, що дарунки державців стали важливим джерелом виживання викладачів. Нестабільність економічної незалежності корпорації негативно позначалася на її політичній незалежності.

Як освітній центр університет не викликав у влади великої підозри. Освітні зацікавлення не пов'язувалися з безпосередньою небезпекою державі. Навпаки, держава могла використати плоди освіти для своїх потреб. Крім того, політичні інтереси можновладців часто набували доктринальної артикуляції в працях університаріїв. На додаток до цього, поняття інтелектуального престижу, що виникло в XIII столітті, також спонукало владу підтримувати університети. Важливо зазначити, що більшість університетів сприяли проведенню релігійно-ідеологічної політики влади (і в часи полювання на відьом, і в справі з Жанною Д'Арк). Отже, освітні функції університету діставали схвалення влади на будь-якому рівні (муніципальному, світських феодалів, князів церкви, короля).

Університет являв собою осередок, що не був виробником товарів. Водночас, як певна група споживачів (хоч і з обмеженою купівельною спроможністю), університарії створювали додатковий попит на товари, що сприяло виробництву і торгівлі в університетських містах. Разом з тим привілеї університетської корпорації становили загрозу для міст із неефективною системою забезпечення потреб городян. Були випадки, коли через це виникали протистояння міщан і університаріїв. Небезпечними для міст – в економічному відношенні – університети були й тому, що не сплачували податків і контролювали ціни на своїй території, а це впливало на і без того слабкі міські ринки. Шоправда, університет почасти сприяв виробництву таких товарів, як книжки чи дослідницький інструментарій, але все одно був суперником і чинником економічної нестабільності міст.

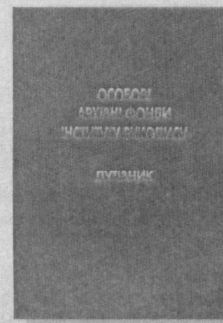
Університаріїв як соціальну групу, попри її неоднорідність, за всіма ознаками можна назвати «середньовічною інтелігенцією». Університарії мали свою власну стратифікацію – як за соціальним статусом (школяр – доктор), так і майновим (бідний – багатий). Але ця група була нестабільна, оскільки лише її частина була сталою, більшість же залишала університет після закінчення навчання. Університетська освіта сприяла кар'єрі, і це також посилювало несталість академічного осередку. Важливий момент – позаєтнічний характер класичного університету. Лише в часи його занепаду іноземці втрачав право вступати до корпорації. Земляцтва були частиною університетського самоуправління і впливали на

фінансування навчання своїх членів та рекрутування нових студентів. Таким чином, університетська громада складалася почасти з постійного контингенту – інтелектуалів, а почасти з тимчасових членів, що, здобувши освіту, переходили або до іншого університету, або на службу до інших верств. Отже класичний університет великою мірою був місцем перетворення людської свідомості безвідносно до соціальної, культурної та етнічної приналежності. Університет – до певної міри – виходив за межі наївної соціальної стратифікації. Однак ця відмінність не викликала особливого опору суспільства, оскільки університет було оформлено як інший світ, інший вимір, зі своїм правом, своїм інтелектуальним (сервісним) виробництвом, своєю економікою, нівелюванням майнових та етнокультурних відмінностей.

Така більш ніж звичайна інституційна окремішність привела до створення окремої інтелектуалістської етики. Якщо в XII столітті вважалося ганебним викладати за гроші, то в XIII вже з'явилася шанована верства викладачів-професіоналів, що отримували платню за освітні послуги. Для цього потрібно було відмовитися від клерикальних антиекономічних чеснот, від чеснот шляхетного стану заради того, що Сигер Брабантський називав «шляхетністю філософа». Слово «філософ» стало терміном на позначення цієї верстви на початку XIII століття. Філософію розуміли як «примат розуму над авторитетом», тому всіх викладачів називали філософами (що збережено в англо-американському науковому ступені Doctor of Philosophy, незалежно від дисципліни, з якої захищено дисертацію). Поява нової професії – negotia scholaria – супроводжувалася новими економічними та технічними вимогами: необхідно платити за навчання; потрібні бібліотеки та приміщення для дискусій, де можливе збереження примату розуму над авторитетом.

Тома Аквінський у «Contra impugnantes» і Сигер Брабантський у «Questionis morale» надають остаточну теологічну легітимізацію поділу праці на розумову і фізичну, визнаючи вищість розумової праці над фізичною. Етику університаріїв сформулював Сигер Брабантський: «Моральні чесноти мають за мету чесноти інтелектуальні. Таким чином, останньою метою людини є досягнення істини».

Однак уже у XV–XVI століттях починається занепад класичного університету. Коротко ситуацію можна змалювати так. Зміна концентрації та характеру державної влади потягла за собою підтримку консервативних партій університетами. Через особливості розвитку, що проявилися як тенденція до закритості, університет поступово перероджується на своєрідну касту. Соціальна ортодоксальність, укупі зі схоластикою та догматизмом, знецінила університет як інститут пізнання, досліджень і дебатів. Фактично він перестає бути осередком інтелектуального життя, підпадаючи під дедалі більший контроль світської та церковної влади. Вже у XV столітті держава поступово відбирає автономію в університетів, які, відмовившись від ідеалу вільного пізнання, втратили й владний інстинкт. Університети стають «національними» установами, а громадянство

Особові архівні фонди Інституту рукопису
Путівник
Київ, 2002

У довіднику анотовано понад 250 особових та фамільних архівних фондів, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського. Серед відомих діячів, чий архів відображено у книжці, – письменники Василь Капніст, Пантелеймон Куліш, Марко Вовчок, Борис Грінченко, О.Олесь та Микола Зеров, композитор Кирило Стеценко, історики Микола Костомаров, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, Дмитро Дорошенко та Михайло Брайчевський, археологи Микола Біляшівський та Вікентій Хвойка, правознавець Олександр Кістяківський, сходознавець Агатангел Кримський, генеалог Вадим Модзалевський, філологи Михайло Максимович і Павло Житецький, літературознавці Микола Петров та Сергій Єфремов, книгознавець Сергій Маслов, мистецтвознавець Олександра Новицький, Кость Широцький і Стефан Таранушенко, математики Михайло Остроградський, Георгій Вороний та Дмитро Праве.

На жаль, працівники Інституту рукопису, що готували довідник, не втримали належного фахового рівня. Книжка рясніє помилками в датах, іменах, географічних назвах, назвах установ та організацій, заголовках документів тощо; подеколи укладачі не знають імен та років життя навіть самих фондоутворювачів.

За візрі феноменального недобальства можуть правити акрай неповні, з силою-силенною помилки анотації до великих архівів Максимовича, Куліша або Зерова. Між укладачами немає бажаної єдності щодо засад відбору та організації матеріялу; часто до анотацій доволіно заведено матеріяли інших фондів, що насправді не мають нічого спільного з анованими архівами.

Хочеться вірити, що ці вади буде усунуто в наступних довідниках такого типу, які готує Інститут. А це видання так і лишиться пам'яткою заслуг тих, що за покликом серця збирали та зберігали національні культурні скарби, і недобальства тих, що за посадою не спромоглися дати цим скарбам ради.

**З.І.Хижняк
Ректори
Києво-Могилянської академії
1615–1817
(2002)**

Не секрет, що в Україні видання біографічних довідників, зокрема біографічних словників викладачів і вихованців навчальних закладів, яке мало допри традиції у XIX – на початку XX століття, за радянських часів повністю занепало. Тому появу таких видань, як нова книжка Зои Хижняк, не можна не вітати. Довідник містить короткі, але інформативні біографії всіх сорока восьми ректорів Академії та її попередників – Київської братської школи, Київського братського та Києво-Могилянського колегіумів. Серед них – Іов Борещкий, Мелетій Смотрицький, Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоаннік Галатовський, Теофан Прокопович, Георгій Кониський, Самуїл Миславський, Іриней Розаловський. У вступному слові розглянуто історію інституту ректорства в академії у XVII – на початку XIX століття. Книжку добре ілюстровано, зокрема подано портрети ректорів – у тих випадках, коли вони відомі. Хоча видавничі анотації каже, що довідник призначено передусім для науковців, саме фахівців він навряд чи задовольнить уповні – зокрема, через брак пристатейних бібліографій і посилань на архівні джерела. Проте його рівень, як і рівень попереднього біографічного довідника, нещодавно виданого Академією («Києво-Могилянська академія в іменах»), є досить добрим, надто в порівнянні з відповідною продукцією Київського, Харківського та інших державних університетів. Можна лише побажати, щоб кожен український університет, який має багату минулину, презентував свою історію так само продумано, стильно і по-науковому якісно, як робить це Могилянська.

**Зоя Хижняк
Києво-Могилянська Академія
Історичний нарис
(2002)**

Безпретензійна невеличка брошура історика і викладача Києво-Могилянської Академії розрахована насамперед на абітурієнтів цього відродженого десяти років тому навчального закладу. Зоя Хижняк подає короткий опис історії виникнення та розвитку академії в XVII – на початку XIX століття (до закриття її в 1817 році), висвітлює постаті діячів, які спричинилися до появи однієї з найдавніших шкіл такого типу в Україні. Авторка доводить, що українці за всю свою історію не мали інституції, що справила би більший вплив на розвиток його освіти, науки, культури.

визначальним чинником, коли йшлося про призначення професорів. Інший важливий момент – зміна інтелектуальної престижності, що пов'язано з сервільністю університетів. Посилюється елемент утилітарності у ставленні держави до університетів, чітко корисну роль вона вбачає у продукуванні чиновництва та функції ідеологічної поліції в боротьбі з ересями та дисидентами. Отже, криза класичного університету характеризується його внутрішнім ослабленням, пов'язаним із відсутністю свободи думки і дискусій, і зовнішнім приниженням через посилення держави і зрослий конфесійний контроль в епоху релігійних воєн. Цей контроль із часом переріс у постійну конфесійну цензуру, а університети перетворилися на напівконфесійні освітні установи.

Піднесення університету в модерні часи пов'язане з іменами німецьких мислителів Гумбольдта і Шляєрмахера. Своє вивільнення на початку XIX століття з-під впливу церков університети завдячують антиклерикальній критиці цих просвітників. Основна мета гумбольдтіанської реформи полягала в тому, щоб зберегти автономію університету, який щойно позбувся впливу церкви, але міг підпасти під вплив держави або капіталістичного суспільства, котрі мали свої власні, далекі від університетських, інтереси. Метою Гумбольдта і його прибічників було знайти гарантії внутрішньої незалежності від держави, в якій університет виступав би в ролі об'єднувача та узгоджувача наук і знань. У межах такого університету особливе місце відводилося філософському факультетові, котрий іще від Кантових часів визначався як гарант свободи розуму, єдності дослідження й освіти, каталізатор творення національних ідеологій та відтворення національних культур. Філософія (в її ідеологічному тлумаченні) в модерному університеті, зберігши свою суспільно-об'єднувачу функцію, мусила замінити собою релігію. Надзавданням філософії стало збереження ідеї єдності наук, оскільки професіоналізація та створення нових суспільно-гуманітарних дисциплін руйнували університет як осереддя універсального пізнання. Філософія мусила відмовитися від звичних підставових шат, перебравши на себе завдання рятувати цілісність наукового досвіду і цінність пізнання як такого. Міждисциплінарні дослідження набували дедалі більшого значення.

Особливістю модерного університету є привабливість його моделі для втілення в різних культурах. Університет став усепланетарним явищем у XIX–XX століттях. І хоча певні культурні відмінності в організації університетів були, є і будуть, академічне середовище посідає приблизно однакове місце в національних культурах і відіграє приблизно ту саму роль, що визначилась у XIX столітті в Німеччині. Феномен розповсюдження і легкого вкорінення університету на різних культурних теренах говорить на користь позиції, яку поділяю і я. Університет як утілення родового інтересу людини до пізнання може постати і по-стала паралельно з розвитком культури, породженням якої він є. Як інституція, університет у його модерній моделі не викликав опору з боку культур, що досягли стану державності. Угода між

університетом і урядом виявилася плідною в сенсі розповсюдження університету як моделі організації інтелектуального, альтернативного традиційним культурам, життя. Однак університет заплатив за це надмірною вкоріненістю в національне самовідтворення. Позиція моїх опонентів з огляду на історію постанови і розвитку університету є логічною. Однак історія не є аргументом, коли йдеться про зміст явища. Бодай тому, що історія є поступом, плінністю, постійною зміною моделей, а зміст визначається загальною регулятивною ідеєю.

На користь такого ставлення до «історичного аргумента» можна навести зауваження Мартіна Квека, котрий влучно помітив, що на рівні соціальної прагматики гумбольдтіанська угода між національною державою і університетом перестала бути чинною. «Університет уже не є партнером держави. Він радше став прохачем, отже, держава і ставиться до нього, як до прохача» («Національна держава, глобалізація та університет як модерний заклад»). Річ у тому, що новітні технології засобів масової інформації дають значно впливовіший інструмент для поширення ідеологій. Простота поширення і вкорінення цих ідеологій більше не потребує університету з його примхами й залежністю від певних чеснот. Дослідницька і виховна функції університету вже не є визначальними для урядів. Те, що за рік робить телебачення, університетові не до снаги. Держава – тоталітарна, поліційна, ліберально-соціальна – якщо і має інтерес до університету, то тільки в межах його освітньої функції. Університет як цілісність державі не потрібен.

Ліотар іще тридцять років тому заважив, що основна проблема університетів полягає в несумісності наукової прагматики та інтересів суспільства. Така ситуація ставить університет перед вибором: йти на конфлікт із суспільством і державою задля досягнення своєї мети неутілітарного пізнання чи шукати нового партнера, спільно з яким, власне, й визначати цілі для своєї подальшої діяльності? Якщо вибір припадає на фінансовий інтерес, тобто на отримання сталого прибутку, то університет перетвориться на свого роду банк, що працює з інтелектуальним капіталом і надає послуги для його найефективнішого (в економічному розумінні) використання. Якщо говорити про культурний інтерес, як про це йдеться в Жака Дариди, то університет має створити певну організаційну структуру, що відповідала б за етичність наукових винаходів, бо наукові дослідження, спрямовані на задану мету, на отримання користі, імпліцитно містять загрозу використання наукового винаходу на шкоду людині («Ідея університету»). Оскільки в основі професіоналізації науки лежить саме націленість на отримання користі, то університет мусив би відповісти на це розробленням наукової етики. Дариди наполягає на необхідності «пробудити відповідальність в університеті» за стан культури, навіть якщо академічне середовище не може вплинути безпосередньо ані на державу, ані на суспільство. Задля справедливості маємо констатувати, що в останні 20 років університет відповів на вимоги наукової етики створенням кількох дисцип-

лін, предметом яких є проблема припустимості використання наукових відкриттів, що несуть загрозу людству.

Однак вимоги, які висловив Дариди і які втілені в наукових етиках та екологічних рухах, неминуче входять у суперечність із тим фактом, що будь-яке знання, отримане в пошуках корисності, завжди має й інший – негативний бік. Цілерациональна стратегія таких етич завжди примушуватиме їх іти позаду відкриттів.

До того ж і стан культури сьогодні такий, коли немає віри великим ідеям, коли не зустрічає належного опору тенденція до цінної колаборації з фінансовими інтересами. Відсутність віри в великі ідеї – це спокуса і шанс для держави відтворити «ідеології системи» за допомогою своєї тотальної претензії (Ліотар), а водночас і чинник утрати мотивації для турботи про інтереси культури, що їх обстоює Дариди. Інтереси культури та інтереси університету відмінні, а тому для виконання завдання «пробудити відповідальність в університеті» за долі культури потрібен спільний мотив.

Г. Висновки

1. Університет є проявом свідомого інтересу до пізнання безвідносно до його результату. Тому природою університету слід вважати раціональність – родову ознаку людини.

2. Владна природа пізнання проявилася в самому факті впорядкування академічного світу як альтернативної традиційним культурам інституції.

3. Університет перебуває у постійному розвитку завдяки напрузі між а) завданнями факультетів і дисциплін, з одного боку, та ідеалом некорисливості, надлишковості та постійної активності прагнення знати – з іншого; б) корпоративним інтересом та ідеєю університету; в) логікою внутрішнього розвитку і впливом культурного поступу. Це стосується розвитку університету в різні часи і в різних культурних умовах.

4. Університет поєднує дослідницьку, навчальну, освітню та морально-комунікативну функції. Функції університету – це прояв конкретизації його ідеї та мети в певних завданнях, що скеровують діяльність інституції у визначених напрямках.

5. Університет є інституцією, з одного боку, зорієнтованою на інтелектуальний ідеал, з іншого – інституцією з характерним прагненням до віддання переваги власним прагматичним інтересам навіть у структуруванні науково-освітнього процесу. Технологія, як визначальний чинник розвитку сучасної культури, стає логікою університетської інституції, підмінюючи її автентичну телеологію.

6. Академічний світ знає змін водночас із розвитком культури, але це свідчить радше про те, що і культура, і університет спираються на певну загальну основу (деяку *Letztbegründung*), що робить їх рівними взаємозалежними феноменами. Цією основою є свідомість як джерело культури в усіх її формах і як спонука інституювати інтерес до пізнання, створивши університет.

Ситуація в Україні: основні тенденції

З огляду на викладену позицію щодо ідеї, мети, природи та історії університету, розглянемо ситуацію з українськими університетами та академічним середовищем. Українські аналітичні центри за останні два роки підготували кілька звітів із цього питання. Я спиратимусь на два з них: ще не оприлюднений «Загальний огляд системи вищої освіти України», здійснений Міжнародним фондом досліджень освітньої політики, та аналітичну доповідь Центру Разумкова «Система освіти в Україні». Обидва звіти стосуються саме соціальної прагматики університету. Оскільки досліджень у сфері наукової прагматики немає, або принаймні немає інформації про них, ґрунтуватиму свою позицію здебільшого на власному розумінні процесу розвитку університету на українських теренах у добу незалежності. У своєму викладі дотримуватимусь тої самої схеми, що її використано в другій частині статті, тобто спробую окреслити наукову та соціальну прагматику університету в специфічних умовах України.

1

Визначивши університет як свого роду раціональну альтернативу інститутам традиційних культур, я мав на меті підкреслити, що його ідея залишалася сталою безвідносно до культурної специфіки того ґрунту, на якому прижився колись специфічно європейський феномен. Однак в Україні університет як інституція має свою історію.

Оскільки нам ідеться про зміст і значення нинішнього стану університету, на історичній частині докладно не зупинятимусь, вкажу лише на основні лінії розвитку університету в Україні, що й досі мають вплив на ситуацію.

Найперше – це залежність університету від держави. Правда, Львівський університет і Київська (Могилянська) академія виникли без посередництва держави, однак їхні традиції були перервані іншою потужною академічною традицією, що склалася в XVIII–XIX століттях у Російській імперії. З десяти сьгоднішніх українських університетів, які можна вважати справді орієнтованими на універсальний обшир знань (Дніпропетровський, Донецький, Київський, Львівський, Одеський, Таврійський, Ужгородський, Харківський, Чернівецький та відроджена Києво-Могилянська академія), шість засновано в імперські часи. Лише Києво-Могилянська академія є напівзалежною від держави установою (із тенденцією до збільшення залежності від міністерства освіти й науки), тоді як усі інші не тільки цілковито залежні, а й не рефлексують з приводу необхідності автономії. Ця тенденція впливає як на наукову, так і на соціальну прагматику академічної громади.

Іншою тенденцією, значно ближчою до нас у часі, є орієнтація університету на інженерно-технічні й точні науки в їхній ужитковій частині. Вже в радянські часи вища освіта і наука пов'язувалися з оборонними потребами, а отже, і з технологіями знищення. Це призвело до того, що етика, і без того пригнічена ідеологією «класового підходу», була зведена нанівець і вивчалася лише як історико-філософська

дисципліна. Інший наслідок – справжній вибух у розвитку суспільно-політичних дисциплін після зникнення ідеологічного тиску. Однак цей розвиток досі має екстенсивний характер. Гуманітарним дослідженням в університетах притаманні еклектичність у методологіях і специфічному визначенні предметів. На гуманітарних факультетах панує прихована розгубленість: бракує достатньо цікавих тем, відсутній спільний дискурс, що унеможливило плідний діалог із колегами з іноземних університетів. Усе це послаблює позиції цих факультетів в університетах.

Значеннєвий та пріоритетний дисбаланс факультетів дається взнаки в третій особливості історичного розвитку, що досі впливає на університет в Україні. Йдеться про традиційну слабкість філософського факультету (мається на увазі весь загаль суспільно-гуманітарних дисциплін). Спочатку занадто ревне опікування Православної Церкви, потім тотальний комуністичний контроль за філософським факультетом призвели до того, що університаріїв позбавили можливості самоусвідомлення, саморефлексії з приводу власної ситуації і ролі університету тут і зараз. Як наслідок – відсутність характерного руху за університетські свободи, екстеріоризація філософських/інтелектуальських рухів. Чиста філософія дуже довго була позауніверситетською дисципліною і ще й досі не посіла відповідного місця в університетській ієрархії.

Почасті історична специфіка розвитку університету на наших теренах, почасті сьгоднішні умови його існування зумовили такі особливості університетського буття в Україні:

А. Суспільно-гуманітарні дисципліни вільно розвиваються в Україні, однак цей розвиток має всі ознаки екстенсивності. Отримана свобода призвела до послаблення контролю за якістю досліджень і навчальних курсів, рівень викладання у суспільно-гуманітарній сфері ще занадто низький. Оскільки самоорганізація університетської громади майже відсутня (або, точніше, є її імітацією), держава змушена втручатись у процес визначення якості послуг, що їх надає університет. Як наслідок – випрацюється механізм тотального втручання державного апарату в університетські справи.

Б. Колишній інтенсивний розвиток технічних і точних наук припинився через зовнішні чинники. Держава та бізнес не зацікавлені в капіталомістких наукових дослідженнях, навіть якщо вони гарантують вагомий результат. Вплив «технократії» ще дуже значний (навіть президент України належить до так званої технічної інтелігенції). Більшість університетських ректорів в Україні мають спеціальність із технічних або природничих наук (понад 68% мають технічну та фізико-математичну освіту і лише 10% – економісти чи юристи).

В. Комунікація української академічної громади з іноземними колегами є спорадичною характер. Вчені ступені та стандарти освіти, що їх надають українські університети, викликають за кордоном справедливі сумніви. Нетранслюваність ступенів і фахових компетенцій відчутно шкодить розвитку університетської громади, принижує її

авторитет. Мало того, університети позбавлені права надавати наукові ступені – ця функція належить державній установі (Державній атестаційній комісії), чия діяльність викликає занепокоєння відвертою ірраціональністю.

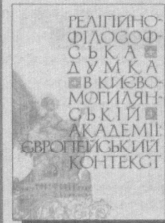
Г. Реальних альтернатив у розвитку університету в наших умовах поки що не спостерігається. Близька спроба відновити Києво-Могилянську академію, здається, не виправдала очікувань. Хоча, можливо, це проблема тих, хто такі очікування плевав. Адже попри те, що КМА замислювали як інституцію, ґрунтовану на засадах доктрини «вільних мистецтв», її орієнтованість на «створення національної еліти» завела в глухий кут. З одного боку, вільні мистецтва сприяли розвитку гуманітаристики та суспільних досліджень (хоч це і загрожувало «космополітизмом», не сумнісний із загальною ідеєю КМА). З іншого – задекларована «національна орієнтація» змушувала могилянську корпорацію до участі в політиці, де, звичайно ж, неолітична установа могла тільки програти (що й сталося – академії досі дорікають за її підтримку не того кандидата в президенти). Отож тактика і стратегія КМА виявилися неузгодженими, що послаблювало як внутрішні, так і зовнішні позиції корпорації. Зрештою, незалежний і відчайдушно західний Міжнародний університет «Києво-Могилянська Академія» (назва 1992 року) став державною установою – Національним університетом «Києво-Могилянська Академія» з усіма вадами, притаманними сучасним державним університетам.

Г. Дедалі більша залежність від інтересів, що не походять з первісної ідеї і завдань університету, – основна риса, яка, проте, не є особливою, а лише вписує український університет у загальні обриси світового академічного поступу. Комерціалізація, залежність від кон'юнктури ринку і технологічної логіки руйнують університетську єдність освіти, виховання і наукових досліджень. Те, що імпліцитно закладалося в гуманітарній проєкті університету, спрацювало проти його ідеї. Орієнтація на угоду з державою стала внутрішньою інтенцією українських університетів, що виникли під спорадичним впливом Заходу. Криза є наслідком втрати урядом інтересу до університету. Попри те, що університетськими справами опікується безліч державних установ, їхня діяльність не має певної мети, вона лише імітує реформи. Університет в Україні не може дати освіту такого рівня, щоби зацікавити уряд бодай як об'єкт для інвестування. Університетські дослідження, і без того послаблені конкуренцією науково-дослідних інститутів у радянські часи, не викликають ентузіазму в держави, бо потребують чималих інвестицій, на що в бюджеті коштів ніколи немає. Посилання на «національне», як твердить уже цитований Мартин Квек, аж ніяк не є чинником, котрий би легітимізував право на державне фінансування.

2

Викладене вище підтверджують дані, що стосуються соціальної прагматики університету. Так само назву їх лише побіжно – у вигляді тез. Тих, кого статистична база цікавитиме докладніше, відсилаю до вже згаданих двох звітів.

Видавничий дім
«КМ Академія»

Релігійно-філософська думка в Києво-Могилянській Академії: європейський контекст

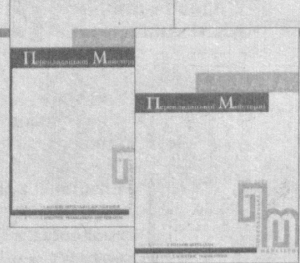
Збірка праць науковців катедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могилянська Академія» та Інституту філософії імені Григорія Сковороди НАН України – етапний підсумок здобутку дослідників історії Києво-Могилянської Академії – побачив світ із нагоди десятиріччя її відродження. Увага колективу авторів зосереджена на вивченні концепції виховання й освіти, що її запроваджували в Академії, та зіставленні її з досвідом тогочасних європейських університетів. Діяльність Києво-Могилянської Академії, вважають автори пропонованих тут праць (Вілен Горський, Марина Ткачук, Іван Лисий, Валерія Нічик, Віктор Котусенко, Ярослав Стратій, Юрій Сватко, Сергій Головащенко, Денис Прокопов, Микола Симчич, Едуард Вінтер), органічно вписується в європейський контекст. Їхня загальна настанова полемічно спрямована супроти дослідників (декого з них нехвалюно цитує в передмові Вілен Горський), схильних і тепер дослухатися до пересторог Івана Вишенського проти «латинської науки», яка, мовляв, провадить прями́сно до пекла, – вони вважають за доречне зіставляти вплив «києво-могилянської схоластики» на розвиток української філософії з наслідками «полтавської катастрофи».

Бальтасар
Грасіан
Кишеньковий
оракул,
або Наука
розсудливості,
де зібрані
афоризми,
взяті з творів
Лоренсо
Грасіана

Збірку афоризмів філософа-мораліста XVII століття Бальтасара Грасіана (1601–1658), як чесно зазначили видавці, перекладено за московським виданням «Карманный оракул» («Наука», 1984). Мабуть, узято до уваги одну з порад іспанського мудреця: «Починати на чужий лад, щоб закінчити на свій». Є тут порада й рецензентам, які захочують висловитися з цього приводу: «Не треба завжди кепкувати. <...> Хто вічно кепкує – порожня людина. Такі люди схожі на брехунів, ні тим, ні тим не вірши: одним – боячись обману, другим – остерігаючись насмішки». Ніколи не вірте рецензентам. Вірте Ларіси Копань, яка у вступному слові запевнила: «...Чим непевніші часи переживає суспільство, тим настійніший інтерес до духовного надбання предків, до розгадування його кодів. Може, тому з такою увагою перечитуємо і Повчання Володимира Мономаха, і афоризми римських філософів, і настанови мудреців Сходу». Для тих, котрі у непевні часи звертаються до давньої мудрости, а не до гороскопів, варто перекласти її хоч би й з третій раз.

04070, Київ-70, вул. Сковороди, 2
Тел.: 416-60-92

Альманах перекладацької майстерні 2000–2001 Том 2

Львів–Дрогобич: Коло, 2002

Книга 1

Наукові переклади і дослідження

У виданні зібрано наукові дослідження та переклади, що їх зробили студенти міжнародної школи перекладачів та інтерпретаторів текстів «Перекладацька майстерня 2000–2001» (проект Центру гуманітарних досліджень при Львівському національному університеті).

У першій книзі в рубриці «Історія» Андрій Портнов та Сергій Савченко публікують два розділи з праці Алана Джона Персиваля Тейлора «Габсбурзька монархія 1809–1918: Історія австрійської імперії та Австро-Угорщини». Метою розвідки Христини Лашенко є перекладознавчий, джерелознавчий і топонімічний розгляд реєстрів татарських скарг на запорожців.

У «Культурології» поміщено другий розділ «Польсько-українського пограниччя» Гжегожа Бабінського у перекладі Христини Чушак та статтю Шері Б. Ортнера «Чи можна зіставити жіноче з чоловічим так, як зіставляють природу з культурою?» (переклав Сергій Сінгур).

В «Освіті» подано переклади Христини Лашенко (передмову до книжки «Переосмислення освіти» Джеймса Тулі), Євгена Гулевича (фрагмент «Місії університету» Хосе Ортеги і Гасети), Галини Петросяня, Христини Чушак і Володимира Криворучко переклади уривки з «Ідеї університету» Карла Ясперса. В «Екології інформації» Олена Фешовець уміщує переклад промови Ніла Постмана, прочитаної 1990 року в Штутгарті на з'їзді німецького товариства інформатики.

Додано біографічні довідки про авторів, перекладачів та їхніх наставників.

Книга 2

Наукові переклади

У другій книзі публікується «Мовне розмаїття» Алесандро Дуранті в перекладі Лариси Бобрової, «Альберіко Джентілі на захист поезії та акторського мистецтва» Джеймса Воласа Бінса в перекладі Лариси Грек, «Придворна художня література: Гаскоть і Лілі» Волтера Р. Дейвіса в перекладі Олени Лілової. Вміщено також статті Поля Рикера «Метафора і символ» (Ганна Хомечко) та Річарда Рорті «Гайдегер, Кундлера й Дікенс» (Людмила Архипова). Подано переклади деяких статей з «Енциклопедії сучасного літературознавства»: «Герменевтика» (переклала Людмила Архипова), «Теорія читачського відгуку» (Олена Гутарук), «Російський формалізм» (Олена Лілова); «Юрген Габермас», «Жиль Дельоз» (Олег Кіндій) тощо.

Крім біографічних довідок, додано також англо-український та українсько-англійський покажчик імен і англо-український словничок термінів.

Соціальну прагматику українського університету аналізуватимуть з огляду на: а) економічні зв'язки університетської корпорації; б) підпорядкування державним органам; в) стан самоуправління; г) особливості громади українських університетів.

Вплив економічних чинників на університет завжди мав велике значення і зумовлював залежність академічної спільноти від тих, хто контролює фінанси. За останнє десятиріччя фінансова база науки та освіти урізноманітнілася за рахунок того, що університети почали отримувати плату за навчання від приватних осіб чи компаній. Попит на ринку освіти спричинив зміни в традиційних правилах набору студентів. З'явилися «популярні» факультети. В університетах переважає вишкіл економістів, юристів, менеджерів, соціологів, психологів, філологів та перекладачів, чіє навчання оплачується за рахунок приватних інвестицій. Власне кажучи, вступні іспити перетворилися на рудимент радянського ВНЗ, принаймні на тих спеціальностях, де прибуток університетів залежить від «багатих» студентів. Бюджетна підтримка «здебільшого спрямована на традиційні спеціальності», а відтак факультети, що готують «непопулярних» фахівців, втрачають викладачів через їхню матеріальну незацікавленість та неprestижність роботи.

Водночас зазначимо, що через нерозвиненість ринку освітніх послуг фінанси, що обертаються в цій сфері, ще досить незначні, а отже, передумов для появи в Україні «масового університету», де б навчалось понад 50 тисяч студентів (що є нормою для західних, зорієнтованих на освітній ринок, університетів), поки що немає. У найбільш розвинених в Україні Донецькому державному технічному університеті, Національному технічному університеті «Київський політехнічний інститут» і Тернопільській академії народного господарства здобувають освіту відповідно 22, 32 і 21 тисяча студентів.

Альтернативу державним університетам могли скласти приватні. Однак в Україні ці інституції зазнали значного тиску з боку уряду, який хоч і не переривається розвитком державних університетів, у появі приватних досі вбачає спробу обмежити його контроль за відтворенням інтелігенції. Сьогодні в Україні 30% університетів є приватними, а навчається в них лише 10% студентів. Пряма залежність цих інституцій від ринку призвела до спрощення процесу отримання дипломів, а отже, до зниження стандарту якості освіти. Однак приватні університети мають і сильний бік: вони швидше відгукуються на потреби ринку в тих чи тих фахівцях. Головною проблемою сьогодні є «фактична юридична нерівноправність вищих навчальних закладів приватної форми власності в питаннях оподаткування, оренди, ліцензування та акредитації, соціального захисту студентів та співробітників тощо». Для держави цей тип університетської самоорганізації є типовою підприємницькою компанією.

Вплив держави на університетську корпорацію, як уже зазначалося, надзвичайно великий. Маємо численні державні органи, що здійснюють право управляти університетською корпорацією.

До них належать: президент, Верховна Рада, Кабінет міністрів України, Міністерство освіти і науки (а також міністерства та інші органи виконавчої влади, яким підпорядковані вищі навчальні заклади), Вища атестаційна комісія, Державна акредитаційна комісія, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування і підпорядковані їм органи управління вищої освіти. Цей вплив стосується й того, що я вважаю найінтимнішою справою університету, – визначення спеціальностей і дисциплін, що є проявом владної природи волі до пізнання. В Україні ця природна риса пізнавальної інтенції відірвана від університету. Не дослідники впливають на визначення способів досягнення тих чи тих предметів, не ринок диктує потребу в тих чи тих фахівцях, а держава в особі Кабінету міністрів України встановлює перелік фахів (за роки незалежності мінявся двічі). Однак оскільки і ринок розвивається без указівок уряду (а зазвичай і всупереч їм), і в процесі досліджень народжуються нові дисципліни, цей список постійно «запізнається». Як наслідок – гальмування реакції університету на потреби ринку.

Інша особливість українського академічного життя – комплекс меншовартості університетських адміністрацій, що виливається у масову гонитву за державними реаліями, які будитимуть підтримати низький престиж університетів. Сьогодні 49 університетів отримали статус національного, хоч спершу йшлося про надання його «найліпшим». Високий статус національного навчального закладу, не встигнувши набути належної ваги, досить швидко здевальовувався. Вкотре потуги державних органів підтримати університети обернулися анекдотом.

Така сама історія пов'язана з пошестою називати будь-який інститут університетом. Воля до влади, невіддільна від волі до пізнання, проявилася на нашому ґрунті сублімовано – у вигляді залюблення у гучні назви.

Нова гонитва – за освітливим статусом – напевно, ще попереду. 2002 року Київський національний університет ім. Шевченка отримав від президента України цей особливий статус, а отже, й особливе фінансування. Щоправда, це обернулося втратою умовної самоуправності: відтепер його ректора призначатиме держава. Однак зміна статусу ніяк не впливає на власне наукову та освітню сферу. Імітація реформи освіти і науки є буденним явищем, так само як в усіх інших сферах суспільної активності в Україні.

Логічно, що залежність університетів від державних органів позначилася на особливостях їхнього самоуправління. Ректори мають необмежену владу в університетах. Відсутність контролю університетських справ з боку докторів і магістрів призвела до того, що основні стани університетів – професори, студенти і бібліотекарі – є найманими працівниками у весільних адміністраціях. Самоврядування «громадян академічних республік» є лише формальним: ректори хоч і звітують перед «конференціями трудових колективів», проте учасників цих конференцій

визначає адміністрація. Голос ученої ради поки що має певну вагу, але її рішення набуває сили тільки після того, як його схвалив ректор.

За останнє десятиріччя університети виборили право визначати програми соціально-гуманітарних дисциплін. Певної лібералізації зазнали методи викладання, з'явилася можливість вільно користуватися різними інформаційними джерелами, що, безумовно, дає надію на виховання нової плеяди університетських викладачів. Однак свобода у способі викладання знецінюється несвободою вибору як його предмета, так і теми дослідження. Причин дві: зубожіння науки та адміністративне втручання державних чиновників.

Стан університетів в Україні доволі чисельний. Сталий склад громадян академічного світу – 85 тисяч викладачів, із них 7300 – доктори і 40300 – кандидати наук. Близько чверті викладачів – тих, хто сполучає академічну діяльність з іншою (як автор цієї статті), – не належать до «викладацького штату».

За останні п'ять-шість років докторів і кандидатів наук помітно побільшало. Реакція державних органів не забарилася: з'явилися «додаткові вимоги» (точніше, перешкоди) до захисту у вигляді постійно змінюваних правил.

Водночас збільшення числа університетів за останні 10 років майже втричі не супроводжувалося відповідним зростанням «штату» викладачів (зріс лише на 3%). Річ у тім, що низька платня змушує викладачів або шукати додаткового заробітку, або працювати в кількох навчальних закладах, а через це страждає якість викладання. Спробуйте-но творчо підійти до лекцій, якщо їх у викладача чотири-п'ять на день п'ять разів на тиждень. Про час на дослідження не йдеться й поготів. Книжки і статті пишуться здебільшого у вільний від роботи (sic!) час. Фактично університеті є найманими працівниками, «пролетаріями інтелектуальної праці», а не аристократами духу.

Інша тенденція – старіння університетів. Слово статистиці: викладачів у віці 25–39 років – 29%, 40–49 років – 28%, 50–59 років – 26%, 60–69 років – 14%, 70 років і старші – 3%. Якщо зважити на те, що майже 42% ректорів і 54% професорів давно перейшли межу пенсійного віку то, враховуючи середню тривалість життя українця, можна очікувати зменшення викладацького «штату» вже в найближчі 10 років.

Отож показники соціальної прагматики українського університету невтішні. Втім, університаріям до цього не звикати. Інша річ, що ситуація потребує реакції. А з цим якраз проблема. Фактично відсутні передумови для проведення гуманітарних міждисциплінарних досліджень, що зсередини впливали б на тих, хто ухвалює рішення, і воля академічної громади до самоорганізації. Академічні дисиденти (не вельми чисельна група університаріїв) опинилися на маргінесі університетського життя. Розрізнені осередки істориків, філософів, соціологів та економістів виживають часто завдяки міжнародному сприянню – підтримці колег з іноземних університетів або різноманітних фондів. Наявність цих осередків вселяє надію на можливість змін університету на українському ґрунті – коли вну-

трішнє життя академічного загалу і його зовнішнє оформлення визначати- меться переважно університетською ідеєю як такою.

3

Якщо проаналізувати наведені факти з огляду на потребу виявити причини кризи ідентичності університету, наочно переконаємося, що вона пов'язана не з відривом наукового складника від процесу відтворення національної культури. Криза є проявом ослаблення впливу власне університетської ідеї і завдань на реальний розвиток університетської інституції. Залежність від інтересів держави і могутності ринку –

звичайна річ. Шлях до подолання кризи університету лежить через реформи, котрі бодай почасти уможливили б повернення університету до своїх витоків, і він знову перетворився б на установу, що ґрунтується на людській раціональності, на здоровому глузді, судження якого піддаються критиці одним із факультетів і рішення якого втілюються іншими. Криза університету полягає в патології його сучасної ідентичності, що розривається між науково-раціональною природою цієї інституції та оформленням її відповідно до чужих інтересів. Українському університетові бракує компромісу між його природними завданнями і способом їх інституційного виконання.

Підсумувавши сказане про ідею, мету та природу українського університету, можна зробити короткі висновки:

1. Університет, як прояв свідомого інтересу до пізнання безвідносно до його результату, інституювався і на терені української культури, створивши можливості для її міжкультурної комунікації.

2. Владна природа пізнання, як чинник альтернативності академічного світу стосовно до традиційних культур, не спромоглася досі утвердити університет як більш або менш сталу інституцію. Натомість маємо гібридну структуру, що ані відповідає власним засадам, ані спроможна стати частиною традиційної культури.

3. Напруження, в якому перебуває інституційований університет, послаблюється незбалансованістю факультетів, підміною корпоративних інтересів державними. Мале напруження зумовлює небажання справжніх реформ.

4. Функції українського університету перебувають здебільшого в зародковому стані. Освіта залежить від фахових примх державного управління і ринку, виховні ідеали переважно нав'язуються традиційною (так і хочеться сказати аграрною) культурою, можливостей проводити наукові дослідження стає дедалі менше, і, зрештою, набуття універсального обшару знань втрачає свою привабливість, що споридає – принаймні в цій частині – українські академічні процеси зі світовими. □

Поневолені університети

Андрій Портнов

Книжки, згадувані у статті:

John Connelly. *Captive University. The Sovietization of East German, Czech and Poland Higher Education, 1945–1956*. – Chapel Hill–London, University of North Carolina Press, 2000.

Andrzej Walicki. *Polskie zmagania z wolnością*. – Kraków, 2000.

Stanisław Murza. *Między kompromisem a zdradą. Intelktualści wobec przemocy, 1945–1956*. – Kraków, 2002.

Іван Крип'якевич. *У родинній традиції, науці, суспільстві. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, т. 8. – Львів, 2001.

Пам'ятає старенького гімназійного вчителя з роману Валеріяна Підмогильного «Місто», який запитував головного героя, чи знає той латину? Відповідь була вельми промовиста: мовляв, не вчив, бо тепер не потрібно. У менш відомому літературному творі «Соло на флейті» Івана Микитенка молода дівчина Наталя використовує жіночі чари, аби викрити «класового ворога» Ярчука, – однією з ознак його чужості було вживання латинських висловів і цитування Сенеки, Геракліта, Френсиса Бекона. Може, підказка пролетарським читачам щодо способу розпізнавання «буржуазних елементів» стала в пригоді тим, хто за кілька років викрив і самого автора, який, виходить, знав про існування Сенеки з Гераклітом, але приховував своє справжнє лице.

Мені довелося навчатися в університеті за часів, коли запитання – а ви знаєте латину? – можна було почути вкрай рідко, а про «стару» професуру згадували з ностальгічним смутком. Беручися за цей текст, я намагався пам'ятати про велику відповідальність за те, чого сам уникнув просто тому, що народився пізніше. І, відважуючися на виправу через міст, тонший за лезо меча, прагнув триматися рівноваги й врівноваженості.

Чим була советська вища освіта, про котру нам довго і впевнено розповідали як про найкращу у світі? Одразу після революції у 1918 році єдиною вимогою при вступі до університету був вік. Уряд перебрав на себе функцію

призначати професорів, а юридичні факультети перетворили на факультети суспільних наук. Утім, про повне знищення навчальної системи новому режимові не йшлося, він прагнув іншого – утилітаризувати й стандартизувати її. Від самого початку це передбачало основну увагу до технічних спеціальностей; замість використання спеціалістів апсцен regime зважали передовсім на соціальне походження вступників на інженерні факультети. До гуманітарних наук черга дійшла пізніше і теж за утилітарним принципом – від «найактуальнішої» новітньої історії до позірно менш «актуальної» давньої. Складником освітніх реформ стало знищення автономності університетів, особливо сильної після революції 1905 року. Нова влада централізовано призначала ректорів і проректорів, «спускала» до кожної установи стандартизовані плани, а від середини 1930-х років з'являється інститут аспірантури та інституція нагляду за науковою продукцією: Вища атестаційна комісія (ВАК).

Тій самій засаді стандартизації мав слугувати і принцип колективізму – початково абсурдний бригадний метод навчання, коли певне завдання виконувала «бригада» студентів, хтось один із них звітував про роботу, й усі отримували однакову оцінку. Згодом колективізм підтримували радше символічними акціями: робітничою практикою, «культпоходами» до театру, участю в демонстраціях та партійних зборах.

Водночас, влада вряди-годи недовзначно вказувала на нижчість «прошарку» інтелігенції в робітничо-селянській державі. У 1920–30-ті роки, коли ще існували інституції, не повністю підпорядковані урядові, засобом боротьби з ними стають «робітничі інспекції», які вирішують, що має експонуватися в музеях і що вивчатиметься в Академії наук; студентські комуністичні організації отримують право викривати «ворожі» наміри викладачів, котрі принципово ставилися до викладання, за що тих позбавляли праці, а то й свободи.

За всіма цими заходами стояла ідея створити нову, «робітничо-селянську» інтелігенцію, нову не тільки й не стіль-

ки за соціальним походженням, скільки за світоглядом, ерудицією; високі академічні посади мали посісти слухняні виконавці наказів партії, позбавлені почуття корпоративної солідарності й академічного вишколу. Якщо представники точних наук такі мусили бути

Студентська демонстрація. Прага, 1989

обізнані у своїй галузі, то в гуманітаристиці фахове навчання відсувалося на задній план. У щоденнику Сергія Єфремова є запис, що раніше садили за «політику», а тепер – за «неполітику», а в щоденнику Олександра Довженка – що абітурієнтів записували на історичні факультети силоміць, бо всі розуміли, що цей фах – паспорт на загальну увагу. Попри загалом незначну увагу в перші пореволюційні роки до історичної науки, Ленін особисто гостро картвав «кріпосників», що перебралися в тогу вчених) Роберта Вінера і Пітіріма Сорокіна, авторів методологічних праць, де стверджувалися дослідницький плюралізм і позаполітичність.

Відкидаючи методологію, звольючи все університетське викладання до догматичного засвоєння «єдиного правильного» вчення, советська візія університету, по-перше, чи не найіршучіше заперечила класичну концепцію Університету Вільгельма фон Гумбольдта, який стверджував, що університет тво-

рить єдність навчання й дослідження, й жодне з них не може безпосередньо служити державі. По-друге, советська система, вельми успішно знешкодивши «ворожі впливи», заборонивши і знищивши тисячі книжок, витворивши нову професуру, визначила й методологічні межі перших опозиційних виступів проти неї. Опозиція, заперечуючи панівну ідеологію, завжди певним чином залежить від неї, тому не дивно, що Іван Дзюба критикував національну політику партії з марксистських лєнінських позицій, а Михайло Брайчевський заперечував концепцію «возз'єднання» як немарксистську (зрештою, обидва мали рацію). Але єдино можливою в Україні легальною свідомою опозицією до ідеологічних приписів в історичній науці була археографія, публікування документів. Тобто, опозицією до ідеології була позаметодологічність. Як справедливо зазначив 1990 року Сергій Білокінь у статті «Чи маємо ми історичну науку?», саме археографічні публікації рятували честь української історіографії за тоталітарних часів. Проте, варто додати, що позаметодологічність української советської історіографії полегшила зміну кольорів у 1991 році, коли «історики партії» (яких за офіційними даними на середину 1980-х років налічувалося в Україні тисяча шістсот осіб) виявили подиву гідну любов до синьожовтого оформлення палітурок своїх книжок про «українську національну ідею».

Сучасна Україна і де-факто, і де-юре є спадкоємицею УРСР, хоча й офіційно включила до набору своїх символів деякі елементи національної традиції. Засади й перебіг цієї селекції чеканять вдумливого вивчення. Чого варта бодай санкціонована навіть у шкільних підручниках вибіркова принциповість у порахунках із минулим, як-от призна-